

УДК 159.943.8:922

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-222-230

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПТУ «СИТУАЦІЯ» У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Ольга Васильченко¹

¹Доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: olgavm@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2502-8072>

APPLICATION OF THE “SITUATION” CONCEPT IN THE STUDY OF SOCIAL BEHAVIOR

Olha Vasylychenko¹

¹Doctor of Science (Psychology), Associate Professor, Professor of the Department of Psychology, “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: olgavm@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2502-8072>

Анотація. В роботі здійснено теоретичний аналіз концепту «ситуація» в ракурсі дослідження соціальної поведінки. Ситуація може бути розглянута як складна суб'єктивно-об'єктивна реальність, де об'єктивні складові представлені у вигляді суб'єктивного сприйняття її особистісної значущості для учасника ситуації. Поведінка в різних життєвих ситуаціях залежить як від базових особистісних утворень (когнітивних, афективних, ціннісно-сміслових), так і від більш гнучких її характеристик. Особистість, будучи суб'єктом власного життя, визначає конфігурацію психологічних ситуацій, накладаючи свою унікальну рамку й використовуючи свій власний формат. При цьому цілі й потреби особистості виступають як системотворчий фактор, що визначає якісну специфіку психологічної ситуації. Фактори середовища (суб'єкт-об'єктні або суб'єкт-суб'єктні взаємодії) є детермінантами, які обумовлюють визначення ситуації. Для дослідження детермінації соціальної поведінки важливо враховувати все те, що має для індивіда психічну реальність. Саме у «психологічній ситуації» утілюється образ, відбиття об'єктивної ситуації, утворене як з дійсних об'єктів, так і інтеріоризованих у минулому інформацій. У психічну ситуацію входить те, що впливає на поведінку індивіда, якщо навіть відповідної об'єктивної ситуації немає. Соціальна поведінка повинна розглядатися як процес, для вивчення якого необхідно виокремити його внутрішні протиріччя, встановити зв'язки та залежності. Поведінка має виводитися з усієї кількості одночасно співіснуючих фактів, а ці факти утворюють систему. Існування простих механічних закономірностей, що співвідносять окремі стимули з конкретними реакціями, неможливе, тому що й ті, й інші вбудовані в динамічний контекст, які видозмінює й обмежує дія цих закономірностей. Концепт «соціальна ситуація» містить у собі суб'єкта й одночасно протиставляє йому як щось зовнішнє, інше. Осмислити постійний взаємобмін між зовнішнім і внутрішнім та самоорганізацію в біосоціальної системі дозволяють ідеї необоротності, нелінійності й варіабельності розвитку, саморегуляції й емерджентних ефектів у методологічному полі системного мислення в руслі системно-синергетичного підходу.

Ключові слова: соціальна поведінка; особа; особистість; соціальна ситуація; психологічна ситуація; життєва ситуація; ситуаційний підхід; подія; життєвий шлях.

Формул: 0; рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 7

Abstract. The paper presents a theoretical analysis of the “situation” concept in the context of social behavior research. The situation can be viewed as a complex subjective-objective reality, where objective components are presented in the form of subjective perception and personal significance for the participant of the situation. Behavior in different life situations depends on both basic personality traits (cognitive, affective, value-sense) and its more flexible characteristics. The personality, being the subject of his/her own life, determines the configuration of psychological situations, imposing its own unique framework and using its own format. At the same time, the goals and needs of the personality act as a system-based factor that determines the qualitative specificity of the psychological situation. Environmental factors (subject-object or subject-subject interactions) are the determinants that shape the situation. In order to study the determination of social behavior, it is important to take into account everything that has a mental reality for an individual. It is the “psychological situation” that embodies the image, the reflection of the objective situation, formed from both actual objects and information internalized in the past. It is the “psychological situation” that embodies the image, the reflection of the objective situation, formed from both actual objects and information internalized in the past. The psychological situation includes everything that influences the behavior of an individual, even if there is no corresponding objective situation. Social behavior should be viewed as a process that requires the study of its internal contradictions, connections and dependencies. Behavior should be drawn from the entirety of simultaneously coexisting facts, and these facts create a system. The existence of simple mechanical laws that correlate individual stimuli with specific reactions is impossible, because both are embedded in a dynamic context that modifies and limits the effect of these laws. The concept of “social situation” includes the subject and at the same time opposes it as something external, different. Understanding the constant interchange between the external and the internal and self-organization in a biosocial system is possible with the ideas of irreversibility, nonlinearity and variability of development, self-regulation and emergent effects in the methodological field of systemic thinking in the mainstream of the system-synergistic approach.

Keywords: social behavior; person; personality; social situation; psychological situation; life situation; situational approach; event; life path.

Formulas: 0; **fig.:** 0, **tab.:** 0, **bibl.:** 7

Постановка проблеми. Проблема аналізу соціальної поведінки особистості зумовлена поліаспектністю цього феномена й відповідно його міждисциплінарним характером. Можна констатувати зазіхання представників різних галузей науки на володіння необхідним і достатнім знанням сутності феномена соціальної поведінки особистості без належного врахування її системної організації. Актуальне завдання психології полягає в тому, щоб разом з представниками суміжних галузей знання розробити методологію та мову спільної діяльності з вивчення соціальної поведінки особистості, що забезпечить перехід досліджень цього складного феномену на якісно новий рівень, адекватний системній організації об'єкта дослідження. Лише у 80-х роках ХХ ст. у науці відбулася реабілітація категорії «поведінка» та почали з'являтися спроби її використання для цілісного розуміння особистості. В галузі досліджень людини все більш перспективною стає проблематика поведінки особистості – її цілісний аналіз, процес її формування й розвитку. Однак зростання інтересу до категорії поведінки не призвело до однозначного загальноприйнятого її визначення і тлумачення.

Важливим є обґрунтування особливостей ухвалення рішення, як особливого виду цілепокладання у складних соціальних ситуаціях, а саме ситуаціях невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш загальне визначення поняття «ситуація» в сучасній психології як активної взаємодії особистості й середовища дає Н. Гришина, що розглядає «ситуацію» як природний елемент соціального життя, визначений залученими в неї людьми, місцем дії, сутністю діяльності. Рідше, ніж термін «соціальна ситуація», уживаються терміни «життєва ситуація», «критична ситуація» і «адаптогенна ситуація». О. Коржова вказує, що життєві ситуації часто розуміються як «життєві події» або «події» і часто розглядаються в контексті життєвого шляху.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз феномену соціальної ситуації, який має стати центральним у

дослідженні різних видів та типів соціальної поведінки особистості; обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження соціальної поведінки у ситуаційному підході.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Ситуація* – це система зовнішніх відносно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність. У кожний момент свого життя особистість знаходиться у якійсь ситуації, яка визначається, з одного боку, попередньою історією, а з іншого боку, умовами, які характерні для цього періоду її життя. Соціальна ситуація утворюється внаслідок взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників і є актуальною для особистості в даний момент життя. В останні два десятиліття ситуаційна парадигма в соціально-психологічних дослідженнях представлена в численних теоретичних і практичних дослідженнях.

Однак до сьогодні ще не сформувалася єдина теорія, що надала б можливість структурування накопиченого матеріалу. Теоретичний аналіз численних праць показує неоднозначність і труднощі в тлумаченні поняття «ситуація», фрагментарний підхід авторів, що багато в чому залежить від їхніх переконань і поглядів, відсутність наукової парадигми й підходів до розуміння соціальної ситуації. Ми поділяємо думку авторів, які вважають, що розгляд психологічної ситуації в контексті системного підходу як відкритої, ієрархічно організованої, динамічної, нестійкої, нелінійної системи є найбільш продуктивним.

Психологічна ситуація – це відкрита система, оскільки на неї впливають групи детермінант щонайменше двох системних утворень: система особистості й сукупність факторів психологічного середовища. Сукупність факторів непсихологічного середовища, що включає предметний і соціальний світи, можуть впливати на людину або зазнавати впливу від неї лише в тому випадку, якщо вони стали фактами психологічного середовища.

Традиція розгляду ситуації у взаємодії з особистістю у радянській психології пов'язана насамперед із поняттям соціальної ситуації розвитку Л. Виготського й психотравмуючої ситуації В. Мясіщева.

Л. Виготський розглядає зовнішні умови середовища у взаємозв'язку і єдності з внутрішніми умовами розвитку особистості (Васильченко, 2013). В. Мясіщев у концепції ставлень особистості вводить поняття значущості ситуації (Васильченко, 2010). С. Рубінштейн підкреслював не тільки залежність особистості від різних обставин життя, але й залежність життя від самої особистості. Саме суб'єкт своїм відповідальним ставленням до життя будує власну життєву стратегію (Васильченко, 2013). У такий спосіб соціальна ситуація передбачає процес взаємодії особистості й середовища, де об'єктивні параметри зовнішнього середовища викликають появу значущих відносин. Людина в цьому випадку стає активним суб'єктом ситуації. Ця активність, як пише Л. Анциферова, проявляється в когнітивній оцінці параметрів ситуації і своїх можливостей ефективної взаємодії з ситуацією та у виробленні свого емоційного ставлення до актуальної ситуації (Васильченко, 2011).

М. Слюсаревський, аналізуючи історіогенез і сучасний стан вивчення концепту «ситуація» в соціальній психології ситуацій, відзначає, що перше покоління радянських психологів (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, В.С. Мерлін), яке ще не було «ізолюване» від зарубіжних наукових розробок, активно використовує термін «ситуація» або його аналоги (Слюсаревський, 2009). М. Слюсаревський наголошує, що апелювання до цього поняття радянських науковців не привели до виокремлення соціальних ситуацій як об'єкта спеціальних досліджень – навіть у тих випадках, коли ситуація лягала в основу емпірично зорієнтованих теоретичних побудов. Автор констатує істотне відставання вітчизняних досліджень у цьому напрямку і єдиним винятком називає концепцію ситуації, розроблену в теорії вчинку В. Роменця (Роменець, 2009).

В. Роменець розробив концептуальні уявлення про ситуацію, увів її в певну, ним же побудовану систему психологічних знань, запропонував одну з можливих схем її

класифікації, продемонстрував зразки ситуаційного аналізу (Роменець, 2009).

Ситуацію В. Роменець визначає як певну сукупність ставлень людини до світу, у яких вона [людина] переживає необхідність діяти певним чином. За В. Роменцем, «ситуація водночас залежить і не залежить від людини» (Роменець, 2009, с. 42). Незалежною стороною ситуації є світ, що існує сам по собі і ще не освоєний людиною, але який передчувається в суперечностях освоєного світу. Залежна сторона ситуації – сукупність людських пристрастей. Така роздвоєність як суттєва визначеність ситуації становить її суть, а сама ситуація набуває характеру колізії та становить вихідний пункт дії. У цьому розумінні ситуацію правомірно тлумачити як компонент вчинку, що й робив В. Роменець. У розробленій ним структурі вчинку ситуація є першою ланкою, яка тягне за собою інші ланки – мотивацію, дію та післядію (рефлексію). За В. Роменцем, перша активність людини щодо свого оточення – спроби зорієнтуватися в ситуації. Ситуація вимагає від людини пристосування до себе, але за першої ж можливості вона порушує рівновагу й намагається перетворити ситуацію (Роменець, 2009).

М. Слюсаревський зазначає, що в пізнанні соціальних ситуацій В. Роменець рухався в тому ж напрямку, що й К. Левін, але механічно не повторював його постулатів, а вибудовував власну оригінальну концепцію ситуації (Слюсаревський, 2009).

Ще на початковому етапі концептуалізації терміну «ситуація» виникає понятійна невизначеність, тому ряд дослідників намагаються її подолати. Д. Магнуссон виділяє чотири рівні розгляду ситуації: реальна ситуація в її зовнішніх, об'єктивних проявах; ситуація як така, що сприймається реальним індивідом; ситуаційний тип у його загальних, позбавлених конкретності характеристиках; широке розуміння ситуації як «життєвої ситуації». Акцентуючи увагу на зовнішньому характері ситуації, Д. Магнуссон вводить п'ять рівнів її визначення:

- А – стимули;
- В – епізоди;
- С – ситуації;
- Д – оточення;
- Е – середовище.

О. Рягузова на основі теоретичного аналізу різних психологічних підходів до визначення ситуації виділяє чотири підходи до розгляду категорії «ситуація» і відповідно диференціює чотири їх типи.

Стимульний (об'єктивний) підхід сконцентрований на зовнішньому стосовно суб'єкта характері ситуації, при цьому ситуація розглядається як *особлива об'єктивна сутність (актуальна ситуація)* (Д. Магнуссон, В. Мішель, О. Леонт'єв, Л. Зейгарник, В. Мерлін). Структура ситуації містить у собі предмети навколишнього світу, осіб, їхню діяльність, комунікацію, взаємини, події, просторові й часові обмеження.

Подійно-біографічний підхід спрямований на вивчення найбільш значущих подій життєвого шляху, його поворотних етапів, при цьому подія (ситуація) є *одиноцею виміру життєвого шляху (життєва ситуація)* (К. Абульханова-Славська, Б. Анан'єв, А. Брушлинський, Л. Бурлачук та О. Коржова, Н. Логінова, С. Рубінштейн, О. Шорохова, В. Уварова). Життєва ситуація стає «проблемною» тільки тоді, коли порушується впорядкованість плину життя й необхідність вирішувати ту або іншу проблему (або кілька проблем одночасно) вимагає від людини підвищеної цілеспрямованості, вироблення життєво важливих рішень, створюючи при цьому «моменти напруги». Життєва ситуація – найбільш важлива на життєвому шляху в певний момент часу, а особистість визначається як суб'єкт життєвого шляху. Життєва подія, що приводить до трансформацій особистості, її змін і модифікацій, є точкою біфуркації на життєвому шляху, є лише однією з підмножин у безлічі можливих ситуацій;

Особистісно-центрований, когнітивно-феноменологічний підхід апелює до суб'єктивних образів об'єктивних ситуацій – перцептивних, ментальних і почуттєвих репрезентацій об'єктивно наявних предметів і явищ; ситуація розглядається як *елемент життєвого світу особистості, суб'єктивної реальності (суб'єктивна ситуація)* (Ф. Василюк, Ю. Лер, Х. Томе). У визначенні ситуації акцент робиться на внутрішньому аспекті ситуації, на суб'єктивному прочитанні індивідом конкретної актуальної ситуації у форматі власного життєвого світу. У контексті

цього підходу ситуація є одиницею індивідуального життєвого світу (простору), що формується самою особистістю і є реальністю, освоєною й підтримуваною людиною. Кожна конкретна ситуація вписана в значеннєву структуру життєвого простору і має свою історію, що представляє собою кристалізацію всього попереднього суб'єктивного досвіду. У рамках життєвого простору явище переосмислюється в різних модальностях – ціннісній, предметній, рефлексивній, і йому приписується певне особистісне значення.

Нарешті, суб'єкт-об'єктний підхід, у якому акцент робиться на взаємодії й взаємовпливові об'єктивних і суб'єктивних факторів; ситуація при цьому розглядається як *інтерактивна одиниця й аналізується в межах термінів «символи», «значення» і «смысл» (психологічна ситуація)* (К. Левін, Г. Мюррей, У. Томас, Ф. Знанецький, Д. Магнуссон, Н. Ендлер). К. Левін вважає, що опис ситуації повинен бути передовсім суб'єктивним, ніж об'єктивним, тобто ситуація повинна описуватися насамперед з позицій індивіда, ніж з позицій спостерігача. У. Томас і Ф. Знанецький визначали ситуацію як набір цінностей і установок, з якими індивід або група мають справу в процесі активності й відповідно до яких ця активність планується і її результати оцінюються. На їхню думку, кожна ситуація включає три типи даних: об'єктивні умови, які в цей момент прямо або опосередковано впливають на індивіда або групу; попередні установки індивіда або груп, які в цей момент впливають на їхню поведінку; визначення ситуації, що є більш-менш ясною концепцією умов і усвідомлення установок.

Інтеракціоністська модель включає людину, що, активно взаємодіючи й інтерпретуючи оточення в рамках своїх когнітивних можливостей і психічного складу, впливає на середовище і, у свою чергу, опиняється під її впливом. Така взаємодія дозволяє говорити про взаємну обумовленість ситуації і людини та розглядати причинно-наслідкові зв'язки між ними. Таке розуміння ситуації містять дослідження, що оперують поняттям «особистісний смысл», який визначається як оцінка життєвого значення об'єктивних обставин для суб'єкта і дій суб'єкта в них. Крім того, наявність у суб'єкта певних когнітивних схем близька за значенням до

поняття «установка» у її трактуванні грузинською школою, відповідно до якої реакція індивіда, крім стимулу, обумовлюється установкою як цілісним психічним станом індивіда, що сформувався в суб'єкта під впливом дійсності (Ш. Надірашвілі, Д. Узнадзе).

Прихильники символічного інтеракціонізму розглядають ситуацію не тільки в межах терміну *особистісна значущість*, але й у межах терміну *соціальна цінність* відповідно до точки зору суб'єкта сприйняття. Вони зосереджують увагу на динамічному процесі соціальної взаємодії, розглядаючи індивіда, ситуацію й соціальну систему як єдине ціле. При цьому визначення ситуації здійснюється не тільки за допомогою сприймальних і когнітивних систем, але й за допомогою інтеракції та комунікації, за допомогою процесу соціального конструювання реальності. Як стверджує П. Шихірев, аналізуючи різні концепції й точки зору в психології соціальних ситуацій, «набагато ближчими до необхідного аналізу соціальної ситуації виявилися різні мікросоціологічні підходи, що виростили із символічного інтеракціонізму й розвинулися в лоні феноменологічної соціології».

Ідея соціокультурної детермінації ситуацій розвивається в роботах М. Аргайла, П. Бергера, Дж. Грахама, І. Гофмана, Т. Лукмана, Дж.Г. Міда, А. Шютца, А. Фернхема. На думку І. Гофмана, ситуація – це взаємодія, а визначити ситуацію – значить визначити рамки цієї ситуації, під якими розуміється імпліцитно наступні або експліцитно задані визначення ситуації.

За І. Гофманом, визначити ситуацію – значить спонукати інших до поведінки, що відповідає своїй концепції дії. Людина, що освоїла й утримує соціальний контекст, діючи відповідно до соціально прийнятих моделей поведінки у відповідних ситуаціях, сприймається іншими людьми як «нормальна», «своя», «адекватна». А коли ні, то невміння втримувати соціальний контекст розцінюється «іншими» як відхилення, девіація, і це у свою чергу викликає потребу діагностувати, типізувати це відхилення. М. Аргайл, А. Фернхем, Дж. Грахам вважають, що люди створюють символічне соціальне оточення, у якому ті ж фізичні об'єкти набувають значущості внаслідок свого соціального

значення, і що соціальне значення об'єктів у символічному оточенні повинне описуватися в межах терміну *суб'єктивна цінність*.

Ситуація може бути розглянута як складна суб'єктивно-об'єктивна реальність, де об'єктивні складові представлені у вигляді суб'єктивного сприйняття й особистісної значущості для учасника ситуації.

Для дослідження детермінації соціальної поведінки важливо враховувати все те, що має для індивіда психічну реальність. Саме у «психологічній ситуації» утілюється образ, відбиття об'єктивної ситуації, утворене як з дійсних об'єктів, так й інтеріоризованих у минулому інформацій. У психічну ситуацію входить те, що впливає на поведінку індивіда, якщо навіть відповідної об'єктивної ситуації немає.

Соціальна ситуація в реальному просторі визначається, згідно з М. Аргайлом:

- *цілями* соціальної поведінки (як усвідомленими, так і тими, що не усвідомлюються);

- *правилами* прийняття у конкретному соціокультурному середовищі щодо конкретного виду чи типу соціальної поведінки (загальноприйнятий погляд на поведінку в конкретних ситуаціях);

- *соціальними ролями* (прийняті в культурі моделі взаємодії);

- *набором елементарних дій та операцій* (найпростіші вербальні й невербальні форми участі у взаємодії);

- *послідовність поведінкових актів*;

- *концептами* (знання, наявність у когнітивній структурі певних категорій, що забезпечують розуміння ситуації, тобто уявлення про типи та види соціальної поведінки, людей, що є суб'єктами соціальної активності, соціальну структуру, у якій соціальна активність відбувається, елементи взаємодії та об'єкти, включені у взаємодію);

- *фізичним середовищем*, елементами якого є межі ситуації;

- *мовою і мовленням*;

- *труднощами і навиками* (перешкоди для взаємодії і навик їх подолання);

- *емоційним сприйняттям ситуації* (емоції, переживання, ставлення).

Людина, перебуваючи в певній ситуації, не тільки визначає цю ситуацію за допомогою когнітивних і перцептивних схем, але й

визначає, презентує себе, своє *Я* в кожній конкретній ситуації, а також визначає й ідентифікує іншого в цій ситуації.

Для розгляду та класифікації конкретних соціальних ситуацій, включених у будь який вид чи тип соціальної поведінки особистості, продуктивним є застосування виділених О. Рязузовою ключових бінарних опозицій, що дозволяють побачити осі, на яких вона конструюється та репрезентується:

– *індивідуальність* – *соціальність* як базова опозиція, що знаходить висвітлення у всіх виділених опозиціях; вона пов'язана з співвіднесенням людини й буття, залученням людини в навколишній світ; вона дозволяє розглядати психологічну ситуацію як спосіб репрезентації світу, як інтерактивну одиницю, що виникає на стику зовнішнього, об'єктивного, світу й внутрішнього, суб'єктивного, світу. При цьому зазначена дуальна пара акцентує граничність психологічної ситуації, оскільки вона повністю не належить ні об'єктивному, ні суб'єктивному світам;

– *соціальна нормованість* – *девіація* пов'язана з упорядкуванням різноманіття психологічних ситуацій. Шерега психологічних ситуацій відбиває безперервність людського життя, його природний хід і розвиток. При цьому психологічні ситуації мають певну міру умовності, оскільки існують деякі нормативно задані межі ситуації й запропоновані правила поведінки в них. На відміну від юридичних норм або культурно-ціннісних орієнтацій вони не є соціально кодифікованими, і їхнє ігнорування може або ставити під сумнів компетентність (нормальність) особистості, або виключати її із взаємодії. Саме завдяки ним забезпечується більше ясне й адекватне розуміння повсякденної реальності,

– *унікальність* – *універсальність* передбачає розгляд психологічної ситуації у двох аспектах: з позиції індивідуального досвіду й з позиції можливості використання іншими людьми. У першому випадку акцент робиться на унікальності, новизні ситуації в життєвому просторі індивіда, у другому – на звичності, типовості ситуації в соціальному просторі;

– *передбачуваність* – *непередбачуваність* окреслює два можливі варіанти інтерпретації психологічної ситуації:

перший обумовлений позицією індивідуального суб'єкта, що виступає спостерігачем стосовно самого себе, а другий спосіб інтерпретації апелює до позиції зовнішнього спостерігача, об'єктивованого соціуму;

– *одномірність* – *багатомірність* характеризує ступінь складності ситуації. Складність один із центральних показників в аналізі психологічних ситуацій; містить комплекс характеристик, пов'язаних із суб'єктивними труднощами й можливістю розв'язання ситуації, можливістю впливу на рішення й вартість цього рішення.

Конструювання психологічної ситуації пов'язане з рефігурацією досвіду, його трансформацією, з активізацією когнітивних і афективних процесів, за допомогою яких відбувається вбудовування себе, свого *Я* в соціальний контекст. В умовах повсякденності суб'єкт конструює ситуацію на підставі соціально сталих норм і правил, інтерналізованих ролей, засвоєних і привласнених цінностей, а також особистісних і когнітивних особливостей.

Сьогодні у соціальній психології зазвичай виділяють найбільш типові способи конструювання ситуацій у повсякденному житті:

– *рольовий спосіб*, що є традиційним, звичним, типовим, він обумовлений системою правил, норм і цінностей, прийнятих у суспільстві, у групі, освоєних і привласнених індивідом у процесі соціалізації й інкультурації й успішно їм відтворених; він пов'язаний з інтерналізованими ролями (наприклад, роль матері, батька, породіллі тощо), соціальними відносинами, у які залучений індивід, а також соціальними очікуваннями;

– *інноваційний спосіб* спрямований на конструювання нового результату, що виходить за межі повсякденного життя, розширює простір актуального й нарощує простір потенційного (тут можна як приклад подати поведінку осіб, що звертаються до допоміжних репродуктивних технологій не через те, що страждають на безпліддя, а в результаті небажання йти традиційним шляхом пошуку репродуктивного партнера й подальшого співжиття з ним);

– *конформний спосіб* є пасивним (погоджувальним) способом конструювання

ситуації, за якого людина актуалізує типові, соціально схвалені визначення ситуації без їх критичної й креативної рефлексії; він обумовлений рольовими й статусними відносинами й пов'язаний з акумулюванням ресурсів минулого та спрямований на збереження або посилення вже сформованих моделей життя;

– *конфліктний (нігілістичний) спосіб* пов'язаний із способом конфронтації з групою (суспільством) і детермінований автономною особистісною позицією й орієнтаціями на власні цілі й очікування, однак при цьому особистісні смисли й домінуючі атитюди перебувають у межах санкціонованих правил і норм.

Поведінка в різних життєвих ситуаціях залежить як від базових особистісних утворень (когнітивних, афективних, ціннісно-смыслових), так і від більш гнучких її характеристик. Особистість, будучи суб'єктом власного життя, визначає конфігурацію психологічних ситуацій, накладаючи свою унікальну рамку й використовуючи свій власний формат. При цьому цілі й потреби особистості виступають як системотворний фактор, що визначає якісну специфіку психологічної ситуації. Фактори середовища (суб'єкт-об'єктні або суб'єкт-суб'єктні інтеракції) є детермінантами, які обумовлюють визначення ситуації.

Як було сказано вище, Д. Магнуссон виділив рівні визначення ситуації, отже, можна говорити про ієрархічну, структурну організацію факторів зовнішнього середовища. Однак які стимули, епізоди або події будуть організовані в конкретну психологічну ситуацію, залежить від фактора системотворчого – від цілей і потреб особистості, а також від тих особистісних властивостей, які актуалізовані в цей момент часу. Тобто об'єктивна актуальна ситуація може бути визначена й проінтерпретована по-різному, відповідно психологічні ситуації є багатозначні й полісемічні.

Психологічна ситуація поєднує безперервний і дискретний час. Час у ній дискретний, тому що психологічна ситуація затримує часовий потік штучно, зупиняючи його для того, щоб суб'єкт міг ідентифікувати й типізувати її. Однак, з іншого боку, психологічна ситуація є відображенням

безперервного часу, оскільки через неї фокусуються різночасні відрізки й формуються просторово-часові конструкції. Тобто конструюючи ситуацію, людина не пасивно сприймає час, а конструює його. Під час конструювання психологічної ситуації може відбуватися зсув просторово-часових рамок, які дозволяють суб'єктові вільно переміщатися в напрямках *майбутнє – сьогодні – минуле* залежно від конкретних потреб.

Психологічна ситуація завжди має кілька варіантів розвитку. Принцип нелінійності дозволяє описати психологічну ситуацію як складну систему, що має елементи невизначеності, непередбачуваності, полівекторності й множинності свого розвитку. Нелінійність проявляється у кількох моментах.

По-перше, нелінійність забезпечує відсутність пропорційного співвідношення між стимулами середовища і їхньою суб'єктивною репрезентацією.

По-друге, нелінійність пов'язана з непередбачуваністю поведінки: хоча суспільство транслює певні норми, правила прочитання ситуаційних типів і певні нормативні сценарії поведінки в них, обмежує вибір суб'єкта, що діє, примушує відповідати соціально прийнятому способу поведінки, але суб'єкт може цих правил дотримуватися або ігнорувати їх, приймати рішення, вибирати конкретні дії та дизайн поведінки.

По-третє, нелінійність проявляється також в існуванні факторів ситуації, які зовні (об'єктивно) здаються незначущими, але суб'єктивно є значущими, максимально важливими.

У контексті вивчення соціальної поведінки особистості особливий інтерес для нас являє *«подія»*. Події – важливі зміни або перехідні періоди в різних аспектах людського життя. Життєва подія – поворотний етап життєвого шляху, коли приймаються важливі рішення на тривалий час.

Можна дати визначення *події* як *значущого епізоду, що впливає на психологічний стан людини в певний момент часу й приводить до істотних змін у її житті*. Якщо основними характеристиками життєвої ситуації є вихід за межі життя конкретної людини, багатокомпонентність, необмеженість, то для події характерна наявність досить чітких часових меж, короткочасність протікання,

суб'єктність. Подія підкреслює стан можливості елемента непередбачуваності в ситуації, і в той же час вона відображає момент розкриття одного з варіантів можливого буття, показує його розгортання в просторі й часі.

Можна виділити структурні властивості подій:

- *час здійснення події* – те, наскільки вона відповідає нормативним соціальним очікуванням і є своєчасною для даного відрізка життєвого шляху;

- *тривалість події*, що може бути розтягнутою в часі або майже одномоментною, дискретною;

- *послідовність події* – місце події в ряду інших життєвих подій; реальна й нормативно-очікувана послідовність життєвих подій дозволяє зрозуміти структуру життєвого шляху;

- *когортні особливості події* – типові структурні властивості (тривалість, послідовність) життєвих подій у представників даного покоління;

- *контекстуальна чистота події* – це наскільки тісно і як саме вона пов'язана з іншими життєвими подіями (більшість життєвих подій не є «чистими» і не допускають однопланових пояснень);

- *імовірність здійснення події*, її статистична типовість – тобто чи відбувається щось подібне з усіма, з деякими або тільки з окремими людьми.

Виділення події визначає спосіб входження в психологічну ситуацію, її конструювання, формування й вбудовування в суб'єктивний світ. Подія забезпечує вбудовування актуальної ситуації у власний інтрапсихічний простір, у той час як психологічна ситуація є тим когнітивним конструктом, за допомогою якого відбувається вбудовування індивіда в соціальний контекст. Подія, маючи певну модальність, задає вектор або напрямок розвитку психологічної ситуації.

Події можуть мати різну модальність для конкретної особистості в певному соціокультурному середовищі. Незважаючи на їх модальність, ці події є точками біфуркації на життєвому шляху особистості й у них визначається подальший розвиток особистості та її життєвого шляху.

Ситуаційна парадигма не є вичерпною при розгляді соціальної поведінки. Як слушно зазначає Г. Балл, «результати поведінки кожної

людини проявляються не тільки в рамках тієї або іншої ситуації, на яку вона орієнтується, але й у реальному світі, якому до особливостей її виділення й відбиття "немає діла"». «Рішення, нехай навіть оптимальні стосовно деяких ситуацій із зафіксованими характеристиками, у реальному світі можуть виявитися далекими від оптимальності, більше того – мати важкі наслідки» (Балл, 2006, с. 121).

Г. Балл стверджує, що високорозвинені особистості здатні до активності *надситуативної*, а також *мультиситуативної*. Передумовою останнього виду активності служить когнітивна поліфазія – здатність володіти різними формами міркування й репрезентування (Балл, 2006; 2011).

Зводити вчинок до акту вибору з альтернативних варіантів не завжди варто. Частіше більш адекватним є розгляд «актів вибору» як моментів – іноді прохідних, а іноді вузлових – процесу соціальної поведінки. Якщо цей процес має цілісність, реалізуючи певну особистісну позицію (що знаходить вираження, наприклад, у життєвому задумі), то він може бути інтерпретований як учинок, що триває.

Висновок. Сформулюємо положення, що мають бути покладені в основу дослідження будь-якого типу чи форми соціальної поведінки особистості.

В галузі вивчення соціальної поведінки особистості залишаються невирішеними такі питання, як місце соціальної поведінки в структурі соціальної взаємодії, структура соціальної поведінки, типологія соціальної поведінки, генеза форм і типів соціальної поведінки, форми реалізації соціальної поведінки, взаємозв'язок різних детермінант соціальної поведінки, класифікація її регуляторів тощо.

Соціальну поведінку не можна розглядати у відриві від свідомості людини – закономірним є принцип єдності свідомості й поведінки. Мотиви й установки поведінки можуть бути (повністю або частково) усвідомлені людиною, але можуть і зовсім нею не усвідомлюватися, особливо якщо суперечать суспільним нормам та ідеальному образу «Я». Тоді справжня мотивація вчинків прикривається раціональним їхнім мотивуванням. Мотиви можуть не відразу усвідомлюватися особистістю й у тому випадку,

якщо її соціальна поведінка здійснюється інтуїтивно в незвичній для індивіда ситуації

При вивченні будь-якої форми соціальної поведінки важливим є питання про джерела її виникнення й динаміки.

Одним з основних концептуальних положень соціальної психології є теза про те, що індивідуальна психіка, а також колективні утворення (від неформальних соціальних груп до цілих націй) повинні розглядатися як системи, що перебувають у стані напруги. Відповідно до принципу системності соціальна поведінка повинна розглядатися як процес, для вивчення якого необхідно виокремити його внутрішні протиріччя, встановити зв'язки та залежності. Поведінка має виводитися з усієї кількості одночасно співіснуючих фактів, а ці факти утворюють систему, тому стан кожної частини системи залежить від будь-якої іншої його частини. Існування простих механічних закономірностей, що співвідносять окремі

стимули з конкретними реакціями, неможливе, тому що й ті, й інші вбудовані в динамічний контекст, які видозмінює й обмежує дія цих закономірностей. Деякі з них є рушійними, а деякі – стримувальними силами. Тож не можна обмежитися лише вивченням детермінуючих факторів. Аналіз стримувальних факторів важливий для розуміння й прогнозування ефекту дії стимулу, такою ж мірою як і аналіз самого цього стимулу.

Концепт «соціальна ситуація» містить у собі суб'єкта й одночасно протистоїть йому як щось зовнішнє, інше. Осмислити постійний взаємообмін між зовнішнім і внутрішнім та самоорганізацію в біосоціальній системі дозволяють ідеї необоротності, нелінійності й варіабельності розвитку, саморегуляції й емерджентних ефектів у методологічному полі системного мислення в руслі системно-синергетичного підходу.

Література:

1. Балл Г.А. (2006). Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы. К.: Изд-во «Основа».
2. Балл Г.О. (2011). Трактатування вчинку в теоретичному доробку С. Рубінштейна і В. Роменця. Психологія і суспільство. № 2. С. 124–129.
3. Васильченко О. М. (2013). Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз. Луганськ. Видавництво «Ноулідж»
4. Васильченко О.М. (2010). Застосування структурно-функціонального підходу до аналізу соціальної поведінки особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Т.9, 5. 103–114.
5. Васильченко О.М. (2011). Застосування системного підходу до аналізу соціальної поведінки особистості. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т.7, випуск 26. 44–55.
6. Роменець В.А. (1998). Історія психології ХХ століття. К.: Либідь.
7. Слюсаревський М.М. (2009). Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Збірник статей. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. 23. 5–24.